

ARVOSTELUT

”Kapinallisten lapset”

Kansallinen kahtiajako punaorpojen kohtalona

Seija Jalagin

Mervi Kaarninen 2008. Punaorvot 1918. Helsinki & Jyväskylä: Minerva Kustannus Oy. 176 s. + kuvaliite.

Suomen sisällissodasta tuli vuonna 2008 kuluneeksi 90 vuotta. Etäännyttävät vuosikymmenet eivät kuitenkaan merkitse unohdusta vaan päinvastoin mahdollisuutta arvioida sodan tapahtumia ja kokemuksia ilman ideologisia kahtiajakoja tai yhden totuuden vaatimusta. Silti sisällissodasta puhuminen ja kirjoittaminen nostattaa tunteita. Kun vanhemmat sukupolvet muistuttavat omista käsityksistään, nuoremmat saattavat ihmetellä kiinnostusta liki sadan vuoden takaiseen kansalliseen tragediaan tai vähätellä sen merkitystä nykyajan suomalaisille. Tutkijoilla on tärkeä tehtävä muistuttaa, että kansan suussa eläneet tulkinnat ja totuudet ovat usein yksipuolisia tai ainakin vajavaisia – tai että maahanmuuttajina keskellämme elää sodan aivan hiljattain kokeneita lapsia ja nuoria.

Sisällissodan muistovuoden innoittamana on ilmestynyt lukuisia aihetta käsitteleviä tutkimuksia, aikalaismuistoja tallentavia teoksia ja paikallishistoriikkeja. Tuorein esimerkki tietokirjoista lienee heti syksyn 2009 alussa julkaistu *Sisällissodan pikkujättiläinen* (WSOY, Helsinki). Sodan ja sen jälkien sosiaalishistoriaa käsittelee tamperelainen historian-tutkija Mervi Kaarninen teoksessaan *Punaorvot 1918* (2008), jossa tekijä päivittää vuosien takaista opinnäytetyötään. Tehtävänä on tarkastella lasten ja nuorten elämää sodan aikana ja sen jälkeen, erityisesti muutaman tamperelaisperheen kautta, sekä kuvata yksityisen ja julkisen puolen auttajien suhtautumista orpoihin ja heidän äiteihinsä. Kaarninen liikkuukin monella alueella ja useimmilla perusteellisesti: kouluhallituksesta ja sosiaalitoimesta punaperheiden hellahuoneisiin, hyväntekeväisyisyhdistysten kokouksista kunnansien kabinetteihin, ja muun muassa Erkin, Leon, Kaarlön, Arvin, Vienon, Toivon ja Meerin omiin kuvauksiin lapsuudestaan punalesken lapsena.

Punaorvot 1918 valottaa kouriintuntuvasti punaisten leskien ja lasten kohtaloita ja kokemuksia, sijoittaa heidät laajempaan yhteyteen nuorena Suomessa ja hieman myös ensimmäisen maailmansodan Euroopassa. Rakennusaineet ovat oivalliset, toteutus tosin puuroutuu paikoin. Teoksessa on sekä aiheiden että yksityiskohtien (esim. s. 68) toistoa. Vaikeaksi on osoittautunut esimerkiksi kertoa lasten muistoja sijoituskodeista tai työnteosta käsittelemättä samalla yhteiskunnan toimia lasten sijoittamiseksi tai nuorten katutyön karsimiseksi. Lukija kaipaa myös selvitystä vuoden 1918 sodan orpoja käsittelevästä aineistosta ja teoksen lähdetilanteesta sekä tarkempaa hahmotusta punaorpojen perheistä ja niiden sukulaistai muista mahdollisista verkostoista, jotka nyt ovat vain mainintoja (s. 134). Tämän toteaminen ei himmennä sitä, että kyseessä on sodan sosiaalishistoriaa lukijalle elävästi ja monipuolisesti tarjoava teos. Sisällissodan hävinneen puolen äidit ja lapset saavat ansaitusti

äänensä kuuluviin – ja kuten Kaarninen osoittaa, vuoden 1918 jälkiselvittelyissä heillä ei omassa elämässään sananvaltaa juuri ollut.

Huoli orvoista – mutta miksi?

Mervi Kaarnisen keskeinen ja vakuuttavasti tekemä tulkinta on, että myös ”lapset ja lesket jaettiin sankareihin ja kapinallisiin” (s. 59). Näin kävi paitsi voittajien mielipiteiden ja asenteiden johdosta, eritoten siksi, että heidän johdollaan syntyi avustusjärjestelmä, joka ”jakoi perheet punaisiin ja valkoisiin” (s. 58). Jo syksyllä 1918 punaorvoista alettiin puhua ”sotaorpoina”; käytössä olivat myös termit ”kapinallisten lapset” ja ”vuoden 1918 kapinan aiheuttamat turvattomat lapset” (s. 17). Vasemmisto käytti sen sijaan 1920- ja 1930-luvulla systemaattisesti nimitystä punaorpo. Kaarninen muistuttaa, että ”punaorvot olivat suomalaisia sotalapsia” (s. 13). Kirjan vakuuttavaa antia ovat hankalasta aineistosta jäljitetyt valtakunnalliset ja paikalliset tilastotiedot, joiden mukaan sodan jäljiltä oli orpoja yli 14 000, eniten eteläisissä lääneissä. Täysorpoja heistä oli 1 100. Enemmistö punaorvoista oli maaseudun työväestön lapsia, ja olot olivat huonoimmat niissä maalaiskunnissa, joissa oli ollut teollisuustaaajama. Valtaosa punaorvoista johtui sodan jälkiselvittelyistä: ammutuksi joutui tai vankileireillä kuoli 3 249 punaista perheenisää. Useilla oli ollut pieniä lapsia. Niinpä punaorpojen keski-ikä vuonna 1919 oli seitsemän vuotta. Tästä aiheutui mittava yhteiskunnallinen huoli ja inhimillinen hätä.

Äidit yrittivät pitää lapset hengissä, vaikka ansiomahdollisuuksia oli heikosti. Lastenhoidon ja ansiotyön yhdistäminen oli lähes mahdotonta pienten lasten äideille. Orpojen huoltotyön käytännön pääorganisaattori Ester Hällström (sitemmin presidentti K. J. Ståhlbergin puoliso) kutsui ”henkiseksi kulkutaudiksi” sitä, että lapset olivat oman onnensa nojassa pitkin kaupunkien katuja, kun äidit olivat työnhaussa tai työssä. Lasten katutyö, lehdennynti, kengänkiillotus ja rihkamakauppa, nähtiin joko laiskuutena tai huliganismin oireena. Työtä tekevä kansalainen, vaikka nuorikin, oli yhteiskunnallinen ihanne, mutta kaduilla kerjäävät ja kaupustelevat lapset eivät kohottaneet siveyttä tai Suomen mainetta sivistysvaltiona. Toisaalta vastikkeettomien avustuksien pelättiin johtavan punaorpoja laiskuuteen – kun isät olivat olleet kapinallisia ja äitienkin kasvatuskäytännöt epäiltiin. Punaorpojen huoltoa järjestettäessä vedottiinkin auttajien inhimillisyyteen ja tulevaisuuden yhteiskuntarauhaan: orpojen kasvatusta oli ”suuri kansallinen tehtävä” (s. 56). Aluksi työ oli yksityisen hyväntekeväisyyden ja tilapäisen avun varassa. Kouluhallitus ja sosiaalivaltio pääsivät puolestaan vasta syksyllä 1918 sopimukseen siitä, että punaorvot kuuluivat sosiaalivaltion köyhäinhoidon alaisuuteen.

Valtio hoiti orpo-ongelmaa raha-avustuksin jakamalla perheet voittajiin ja hävinneisiin. Valkoisten leskille ja lapsille maksettiin valtiollista eläkettä, punaisten leskille ja orvoille kuntien kautta köyhäinapua. Vuonna 1922 punaorpoavustus kuukaudessa oli hieman alle 16 markkaa alle 15-vuotiaalta lapselta. Saman summan sai myös valkoisen puolen ”rintaorpo”, mutta hänen äidilleen maksettiin lisäksi leskeneläke. Esimerkiksi Tampereella maksoi kahden orvon avustuksella vuonna 1926 pienen yhden huoneen asunnon kuukausivuokran (s. 122). Kunnille maksettava valtionavustus saattoi myös lisätä punaleskien ja lasten ahdinkoa, kun kunnat viivyttelivät valtionavun hakemista valtion kontrollia välttääkseen. Asiassa oli myös poliittisia kytköksiä. Köyhäinavunsaaja menetti valtiollisen ja kunnallisen äänioikeutensa, ja esimerkiksi Tampereella sosiaalidemokraatit pelkäsivät menettävänsä äänestäjiä punaleskien jäädessä ilman äänioikeutta sotaorpoavustusten tähden.

Köyhäinapu myös asetti punalesket tiukkaan yhteiskunnan kontrolliin. Yksi linja oli pyrkiä toimittamaan lapsia lastenkoteihin ja sijaisperheisiin. Punaorpoja oli sijaishoidossa

kaikkiaan yli 1 700. Vuonna 1920 sijoitettuna hoidetuista 600 punaorvosta lähes 500 tuli Viipurin läänistä, jossa tilanne oli kaikkein vaikein (s. 67). Alueella olikin useita lastenkohteja. Äidit eivät olisi halunneet luopua lapsistaan, ja siihen taipuivatkin yleensä vain ne, joilla oli paljon pieniä lapsia ja kestävätilanne. Aikalaiskeskusteluissa peräänkuulutettiin erityisesti ”hyviä äitejä”. Kaarninen ei käsitteellistä ilmiötä, vaikka tässä olisi ollut paikka puhua siitä, miten nainen pelkistyy yhteiskunnallisessa arvokeskustelussa helposti äiti-ruumiiksi ja kansakunnan moraalinvartijaksi, ja miten tulevaisuuden yhteiskunnan menestyksen esitetään riippuvan naisten onnistumisesta äidin tehtävässä – tuetaan heitä siinä tai ei.

Lapsuuden loppu

Tilastojen, hallintohistorian ja huoltotyöstä vastanneiden nimihenkilöiden näkemysten tasolta Kaarninen etenee neljän tamperelaisperheen lasten omaäänisiin vaiheisiin ja kokemuksiin. Lisäksi hän on käyttänyt viranomaisarkistoista löytyneitä aikalaiskirjeitä, joissa kaikuu punaleskien ja heidän lastensa ahdinko. Kokemuksistaan kirjoittaneiden ja haastateltujen muistoihin ovat painuneet erityisesti nälkä, ero äidistä lastenkotiin tai sijaisperheeseen jouduttaessa sekä koulukokemukset. Kun muistelupuheet on ripoteltu eri puolille teosta aiheen mukaan, ne osoittavat viranomaistekojen ja poliittisten päätösten vaikutukset tavallisten ihmisten elämässä. Sillä tavalla valinta puolustaa paikkaansa.

Toisaalta näin jää monta irrallista langanpäätä. Lukija miettii, millaisia paikallisia eroja punaleskien ja -orpojen kohtelussa oli. Miten kävi esimerkiksi kansakoulunopettaja Sirkka Heiskanen oppilaille Perkjärvellä? Syksyllä 1918 Heiskanen pyysi Ester Hällströmiltä epätoivoisesti apua nälkäisille orpolapsille. Koulun hätäapukeittiö ei voinut ilman rahaa ostaa ruokatarvikkeita. (S. 49–51.) Tämä ja muut vastaavat esimerkit osoittavat, miten alkeista sosiaaliturva käynnistyi, miten hitaasti ja epämuodollisia kanavia pitkin tiedot kulkivat ja miten merkittävä tehtävä julkisella keskustelulla ja tiedonvälityksellä oli jo tuolloin kipeiden ongelmien esiin nostamisessa. Sodan jäljet olivat kaikkien nähtävillä, mutta niiden valtakunnallinen laajuus tuli tietoisuuteen ja osin päivänpolitiikkaankin vasta julkisuuden myötä. *Punaorvot 1918* kirjaa huolellisesti aikalaiskeskustelua ja sen osallisia niin lehdistössä kuin virka- ja eduskunnassakin.

Kouluista tuli yksi ”henkisen kulkutaudin” lääkkeistä, kun punaorvoista piti kasvatettaman ”kunnan kansalaisia”. Kansakoulun ensitehtäväksi katsottiinkin sosiaalista niin punaisten kuin valkoisten lapset samaan yhteiskunnalliseen arvojärjestelmään. Pikkupaikkakunnilla opettajat nujersivat herkemmin punaorpojen omat näkemykset perheensä vaiheista, kun taas esimerkiksi Tampereella opettajille oli selvää, että valtaosa joidenkin alueiden lapsista oli punaisista perheistä. Nämä erot sävyttävät myös kouluaikaa muistelleiden sotaorpojen kokemuksia, kuten Kaarninen osoittaa.

Selväksi käy myös, että vaikka koulutusta painotettiin väylänä ammattiin ja itsensä elättävän kunnan kansalaisen ihanteen toteutumiseen, punaorpojen opintie oli muita työläislapsia kivisempi. Toisaalta, nimenomaan punaorpojen vuoksi valtionapu ulotettiin jopa 19-vuotiaisiin, jos nämä olivat ammattiopissa. Kovin moni ei siitä ehtinyt nauttia, mutta järjestelmä raivasi tietä muiden orpojen ja yhteiskunnan apua tarvitsevien lasten avustamiseen. Vastaavasti sotaorpokysymys laukaisi Suomessa lastenkotihankkeita: niitä perustettiin 1918–25 noin 150, kun ennen sotaa niitä oli ollut vain muutamia kymmeniä (s. 167). *Punaorvot 1918* muistuttaakin siitä, että sodan järkyttämä järjestys tuottaa tavalla tai toisella kauaskantoisia uudistuksia. Siksi teosta voi suositella paitsi sisällissodan lasten ja perhei-

den kokemuksista kiinnostuneille, myös kaikille niille, jotka pohtivat sosiaaliturvan historiaa, nykytilaa ja tarkoitusta.

FT Seija Jalagin toimii yliopistonlehtorina Oulun yliopiston historiatieteissä. (e-mail: seija.jalagin (at) oulu.fi).

Koululaiset suomalaisen kulttuurin asialla 1930-luvulla

Seija-Leena Nevala-Nurmi

Tommi-Tapio Hämäläinen (toim.) 2009. Kansan kädestä. Sivistyneistö ja kansakoululaiset Suomen kulttuurirahastoa perustamassa. SKS Kansanelämän kuvauksia 74. Jyväskylä: Gummerus. 237 s.

Suomen Kulttuurirahaston laittoi 1930-luvun loppupuolella alulle joukko suomalaisuusaatteen innoittamia ylioppilaita. Rahaston alkupääomaa kerättiin yrityksiltä, kunnilta ja yksityishenkilöiltä. Mittavin hanke oli kuitenkin perustamiskirjakeräys, jonka toteuttamiseen syksyllä 1938 osallistui koko maan koululaitos. Vapaaehtoiset opettajat toimivat keräyksen käytännön toteuttajina ja yli 30 000 eri-ikäistä koululaista kiersi suomalaisia koteja ovelta ovelle keräämässä rahaa perustamiskirjaan.

Rahaa kerättiin kaikkialla maassa ja keräyksen tuotto oli nykyrahassa mitaten yli neljä miljoonaa euroa. Rahallistakin arvoa suurempi oli perustamiskirjakeräyksen ideologinen merkitys. Se kertoo 70 vuoden takaisesta paljon nykyistä köyhemmästä Suomesta, jossa uskottiin vahvasti tulevaisuuteen ja kulttuurin voimaan. Perustamiskirjaan kirjoitti nimensä noin 170 000 suomalaista. Listat on koottu 42-osaiseen Suomen kulttuurirahaston perustamiskirjaan ja sen sivut ovat nykyään luettavissa myös Kulttuurirahaston verkkosivuilla.

Suomen Kulttuurirahasto ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) järjestivät muistitietokeruun 'Markasta miljooniksi – ovelta ovelle koko kansan Kulttuurirahastoksi' vuonna 2007, jolloin rahaston kannatusyhdistys täytti 70 vuotta. Keruun tulosten pohjalta Tommi-Tapio Hämäläinen toimitti teoksen *Kansan kädestä. Sivistyneistö ja kansakoululaiset Suomen kulttuurirahastoa perustamassa*. Kirja julkaistiin Suomen kulttuurirahaston 70-vuotisjuhlassa 27.2.2009.

Kirja jakautuu kahteen osaan. Ensimmäiset 80 sivua keskittyvät rahaston perustamisen taustoihin, tapahtumiin ja keskeisiin henkilöihin. Jälkimmäinen osa käsittelee kansakoululaitoksen roolia keräyksessä ja lopuksi ”ääneen” pääsevät rahaston perustamiskeräykseen osallistuneet koululaiset. Kirjassa on 32 omakohtaista muistelmakirjoitusta sekä viisi haastatteluista toimitettua kertomusta. Etenkin teoksen otsikon alkuosa 'Kansan kädestä' on näppärä ja kekseliäs, ja jälkimmäinen osa kuvaa sen sisältöä. Ulkoasultaan kirja on hyvin miellyttävä. Taitto on kaunis ja sopivan väljä. Kirjan kuvitus on runsas ja monipuolinen. Myös aikakauslehtien artikkeleita ja mainoksia on käytetty kuvituksena.